

Глава I

Увод

В хода на своята история различните човешки общности са живели и продължават да живеят в две основни състояния – мир и война. Техният път е белязан с датите на безбройни кратки или продължителни войни.

В поемата *Илиада*, припомня френският изследовател Пиер Видал–Наке, Хефест е изковал две сцени на щита на Ахил – „един мирен град и един град във война. В първия случай виждаме сватби, пиршества и съдилища, във втория – засади и обсада, а нападателите се колебаят дали да разрушат града и избият жителите, или да поделят богатствата му. Тази дилема се поставя твърде често в целия ход на гръцката история. /.../ Без преувеличение може да се каже, че за гърците нормалното състояние е войната, а мирът се е възцарявал само по изключение.“¹

Към думите на цитирания Видал–Наке можем основателно да добавим – мирният и обсаденият град на щита на Ахил символизират цялата човешка история.

Войната е трайно свързана с основни екзистенциални категории и нравствено ангажиращи понятия като живот, смърт, безсмъртие, спасение, убийство, самоубийство, престъпление, наказание, страх, омраза, вяра и пр. Войната е описвана като време на безразсъдство и израз на слепота. Слепотата може да е буквална, но и политическа, етическа, психическа.

Войната приключва, за да започне отново. Това я прави универсален проблем, тя неведнъж е представяна като необятно и предизвикателно поле за изучаване на човешката природа.

¹ Пиер Видал–Наке, *Черния ловец* (УИ „Св. Климент Охридски“, 2001), с. 39.

Опитът на историята показва, че войната е не само обичайна форма на човешкото съществуване, но по всяка вероятност и ще продължи да бъде. По много различни причини хората непрестанно се изправят едни срещу други, влизат в схватки, разрушават вече построеното и проливат своята и чуждата кръв. Мотивациите за тези сблъсъци са различни и също са ставали повод за многократни обсъждания. Това са прагматични битки за територии, за суровини, за спорни наследства, за плячка и пр. Те могат да бъдат и реторично мотивирани войни в името на Истината, на Бог, на Вярата. Поради самонадеяната и полемична човешка „природа“ в основата им лежат и много силни емоции – това са битки за отмъщение, сблъсъци, мотивирани от желанието да се докаже своята сила и правота...

Войните се оправдават с всевъзможни причини и патетични лозунги, но доста често зад тях стоят съвсем банални подбуди, недоразумения, погрешни тълкувания. Един от героите в романа *Голите и мъртвите* на Норман Мейлър го е изразил много точно: „И тъй като друго не ми идва наум, мисля си, че никак не е добре да загиват милиони хора, защото някакъв шут не знае как да се справи със собствените си проблеми.“ Подпалвачите на войните, възхваляваните велики пълководци неведнъж са се оказвали тъкмо такива – късно разпознати и ненавреме разобличени жалки човечета, които жертват цели народи в името на личните си психически проблеми.

Наред с алчността разрушителният нарцисизъм е друг сериозен фактор, който лежи в основата на безразсъдните, глупави и непрестанно подновявани военни сблъсъци. Една от най-прочутите войни в древността – Троянската, възпята в цитираната поема *Илиада*, е предизвикана не от друго, а от наранено честолюбие. Битката е мотивирана от волята да се отмъсти за излъганото доверие и за коварната измама на гостуващия в дома на цар Менелай Парис.

Канадският изследовател Стивън Пинкър описва сходни моти-

вазии в книгата си *По-добрите ангели на нашата природа*: „Непосредствената причина за Първата световна война било съревнованието на полето на честта.“² В хода на изложението авторът ни припомня честолюбивите жестове на тогавашните европейски нации и обобщава, че „състезанието по престиж, унижение, позор, положение и убедителност ескалирало извън контрол.“³

Не само хората, но и нациите подхранват своята идентичност чрез подобни егоистични измислици. Като следствие от това лесно влизат в собствения си капан. Заключениеето на Пинкър се оказва отново изключително точно: „Съревнованията на полето на честта, разбира се, са възпламенявали войни в Европа през цялата ѝ кървава история. Само че честта, както отбелязал Фалстаф, е само дума – социален конструкт, бихме казали днес – и „клеветата я убива.“⁴

1.1. Историческа динамика на войните

Каквито и да са причините за избухващите войни те са перманентно предизвикателство, както с жестоката си реалност, така и с тежките си последици. Литературата се занимава с всички тези проблеми,затова тя е възможен и предпочитан обект на изследване.

В историята на човечеството са водени безчет войни. Те могат да бъдат обсъждани и систематизирани според различни критерии. От гледна точка на субектите, които участват в сблъсъка, това са войни между съсловия, етноси, градове, държави, обединения от държави и пр. Всички те са намирали най-разнообразни причини да излязат на бойното поле и чрез аргументите на силата и оръжието да доказват своята правота. За дълги времена стра-

² Стивън Пинкър, *По-добрите ангели на нашата природа* (Изток-Запад, 2015), с. 346.

³ Пинкър, *По-добрите ангели на нашата природа*, с. 347.

⁴ Пинкър, *По-добрите ангели на нашата природа*, с. 347.

данията, загубите, смъртта, катастрофалните последици напълно изчезват от контрола на разума. Въвлечени в спиралата на насилието, сплотените водачи и маси се ентузиазират от представите за собствената си мощ, подчиняват се на наивни видения, пишат прокламации, правят всевъзможни заклинания...

Войните доста често се обсъждат и анализират и от гледна точка на разнообразни детайли, свързани с подготовката и воденето на боя. Пиер Видал–Наке проследява различните тактически схеми, които се използват през вековете на античния гръцки свят. Разликите обхващат отношението към противника преди и след битката, начина на поддръжане на войските, бойните схеми, ролята на пълководците и пр. Имената на най-добрите пълководци от Античността са свързани с постигнатите победи, но и с направените тактически нововъведения. Като такъв иноватор е посочен Епаминонд със специфичните си атаки по фланга отляво, а също и Ификрат. „Наемниците на атинския генерал Ификрат преоткриват „черната“ война на хитрости и засади, която в епохата на хоплитите е запазен периметър на младите.“⁵

Войните рано или късно се завръщат към хитрините на Одисей, царят на Итака. Той е геният на „черната“ война, който със своя дар допринася за поражението и сълзите на данайците.

На свой ред войните през Средновековието си приличат, но и се различават по редица показатели от въоръжените конфликти през модерните времена. Когато навлизат в употреба високо ефективните огнестрелни оръжия, основани на барута, те бързо преобразуват самите начини на водене на война. Започват да се търсят и налагат нови тактически решения, намалява ролята на традиционните крепости и всякакви защитни съоръжения, тежковъоръжената конница изчезва и пр.

Разлики се наблюдават и в историческите промени в мотивациите, чиито разписания са много интересни в контекста на новосъздадените национални държави. Старите наемнически ар-

⁵ Видал–Наке, *Черния ловец*, с. 40.

мии от феодален тип постепенно отстъпват своето място на армии, изградени на основата на новите граждански лоялности към каузата на националната държава.

В популярното си изследване *Социология* Антъни Гидънс обсъжда понятията „ограничена“ и „тотална“ война. Големи войни е имало и преди, но „тоталните войни“ са разпознати от Гидънс не само по обхвата си и количествата на жертвите. Тоталните войни са двете големи войни, водени през двадесети век. Те се характеризират с участието на много страни в конфликта, с „мобилизация на цялата им икономика и битки по целия свят“.⁶ Тоталната война е ефект от индустриализацията, използването на модерни методи за масово производство на оръжия и на всевъзможни средства за унищожаване на хора и разрушаване на инфраструктура от всякакъв порядък. Тоталната война е ефект от бюрократизацията и от редица организационни промени. Машабът на войните довежда до „всеобща военна повинност – мобилизация на всички здрави мъже на определена възраст“.⁷

С всички тези характеристики на тоталната война, поднесени по един или друг начин (комичен, трагичен, гротесков, ироничен...), се срещаме и в художествения свят на разглежданите в това изследване романи.

Модерната война е сложно съчетание между политика и психология, техника и технологии. Тя е „световна“ от една страна, защото в нея участват много държави от различни континенти, а от друга, доколкото буквално преобръща света – премества граници, налага нови принципи на отношения между държавите. Тя формира доминации, провокира създаването на нови съюзи...

Нейните начални аргументации се сблъскват с различни по своя характер законови уредби (съществуващи договори за мир, за добросъседство и пр.), които при определени обстоятелства бързо биват елиминирани, за да се встъпи по донякъде „легити-

⁶ Антъни Гидънс, *Социология* (Прозорец, 2003), с. 361.

⁷ Гидънс, *Социология*, с. 361.

мен“ начин в спиралата на насилието. Втората световна война дава ясни и силни примери в подкрепа на това твърдение. Всички тези комплекси от нагласи, мотивации и разнообразни човешки изпитания правят от войната още по-сложен социален феномен и поредно предизвикателство за изследване.

Интересен нюанс към обсъжданите въпроси се открива в романа *Голите и мъртвите* на Норман Мейлър. Тук войната отново започва с оповестена кауза, с патриотична риторика, но само с тези неща не може да има победа. Битката се нуждае от логистика, от мощ, от мотивация на бойните части – все реални военни аргументи. Точно в тази прагматична посока са насочени разсъжденията на един от героите, генерал Къмингс: „Любовта към родината е прекрасно нещо, тя е морален фактор в началото на войната. Но в боя на такива чувства трудно може да се разчита и колкото повече продължава войната, толкова повече те губят стойност. След две години война остават само два елемента, които правят армията качествена: по-добрата материална част и ниското жизнено равнище, за което стана дума. Защо според вас един полк южняци струва колкото два полка северняци?“

Къмингс е представен в романа като завършен циник, но обсъжданите от него въпроси за мотивациите и ефективността на армията имат своята стойност. Модерните войни не се печелят само с ентузиазъм и героизъм, те са свързани с много други конкретни неща.

Още от древни времена човекът е поставен в зоната на *сблъсъка между природата и техниката*. Прашката, лъкът, колесницата... са технологични иновации за времето си, новаторски средства за водене на битки. Физическата сила управлява преките сблъсъци, технологиите са много ефективни в битките от разстояние. Развитие на технологиите предопределя характера на войните и променя рязко ролята на човешкия фактор на бойното поле. В хода на развитието си технологиите силно редуцират фактора „физическа сила“, така значим за ранните форми

на сблъсъци и бойни действия. През вековете човекът става все по-уязвим и „малък“ пред разрушителния и убийствен потенциал на техниката. Оттук и усещането за безсилие, психическите разстройства, паническите бягства, характерни за големите световни войни през двадесети век. Съдбата на човека в света на техниката е важен аспект, който предстои да поставим в хода на изложението.

Армията и войната са пряко обвързани с фактор като *скоростта*. В конкретен тактически смисъл скоростта осигурява редица предимства на едната или другата страна. Динамиката и ефективността се обезпечават от нивото на техниката, както и от уменията да се вземат точните решения, да се управлява времето на битката. В един по-общ план армията и войната се обсъждат като мощни катализатори за социални промени и за самия ход на историята.

В своето съчинение *Скорост и политика*⁸ философът Пол Вирилио разглежда по много интересен начин връзките между времето, скоростта и властта. Скоростта става все по-решаваща във време, в което покорността на телата продължава да бъде основна задача. Това е скорост на военните машини, на информацията, на манипулациите.

Хартмут Роза обсъжда сходни проблеми в книгата си *Ускоряване*. В частта, озаглавена „Власт, война и скорост“, той прави немалко важни за нашето изследване наблюдения и изводи, които имат пряко отношение към разглежданата проблематика. Армията и войната са описвани в контекста на ключовата задача да се монополизира насилието и да се удържа властта. Казармата символизира предизвикателствата пред контрола, тя е перфектното дисциплинарно пространство. Тя е място за възпитание в определени ценности и за дресировка на телата. Тя е обучила хората „да подчиняват своите импулсивни и афективни пориви на

⁸ Пол Вирилио, *Скорост и политика* (Критика и хуманизъм, 1992).

един формално-абстрактен режим на времето и господството“.⁹ Телата се синхронизират и унифицират „...в прецизна „военна машинария“ посредством подчинението на голям брой войници на господстващия ритъм на времето (примерно в марша)“.¹⁰

Според изследователя обаче нещата са се променили в съвременната епоха, спрямо която „армията се оказва категорично институция на „класическата модерност“, чийто принцип на организация заплашва да се превърне в анахроничен в хода на късномодерната темпорализация на времето“.¹¹ Самата политика, като модус и платформа за вземане на решения, също е поставена на изпитание поради недостига на време за реакция. В резултат на новите технологии армията е променила немалко от своите традиционни характеристики и „до голяма степен е загубила функцията си на образец на социалното ускоряване“.¹²

Войната може да се разглежда и като *комплексен хуманитарен проблем*. Един очевиден и непрестанно отбелязван факт е, че по време на война цената на живота рязко пада. Във времената на стабилен мир човешкият живот е разпознат като висока ценност и е охраняван от различни институции и правни норми. Посягането към него води до най-строги санкции. Не е така по времето на войната, там вече няма просто „хора“, равноправни „човешки същества“, имащи право на живот, а „врагове“. Врагът е онзи, който трябва да бъде унищожен, затова неговото убийство е не само разрешено, но и поощрявано по всякакъв начин. Пацифистите с основание твърдят, че на война най-големите „герои“ са масовите убийци. За своята дейност като причинители на смърт те получават административни повишения, почести, ордени, слава.

Всички тези примери убеждават, че войната променя по без-

⁹ Хартмут Роза, *Ускоряване* (Критика и хуманизъм, 2015), с. 357.

¹⁰ Роза, *Ускоряване*, с. 357.

¹¹ Роза, *Ускоряване*, с. 357.

¹² Роза, *Ускоряване*, с. 364.

апелационен начин ценностната система, в чийто център стои представата за свободното човешко същество. Много важен момент в тази трансформация е, че на „врага“ се отнема правото и статута на човек. Той, както неведнъж е коментирано, става „чудовище“, престъпник – нечовек, който следва да бъде унищожен, доколкото пречи на някаква наложена от „нас“ представа за ред, ценност, справедливост и пр.

Така войната се очертава не само като обикновена военна операция, но и като реторическа процедура, в чийто ход се разработват различни политики за легитимиране на насилието и за негативно описание на врага. Смъртта на Другия, на човешкото същество, родено да живее и да се радва на живота, престава да е морален казус, а се превръща в статистика. Смъртта става обикновена сводка от бойното поле и доказателство за „нашата“ правда и нашата сила.

Войната е и сложен *психологически проблем*. Не един и двама изследователи са си задавали въпроси относно генезиса на агресията в човешкия род. Едни са го търсели в неминуемата битка за оцеляване в суровите природни условия и в постоянно създаващата се конкурентна среда. Други са го разчитали чрез някои характерни особености в психическата организация на хората и в мотивациите за тяхното поведение. Ерих Фром, например, е написал книгата *Анатомия на човешката деструктивност*.¹³

В цитираната книга *По-добрите ангели на нашата природа* Стивън Пинкър се е опитал да постави „на масата“ всички тези въпроси и да им даде отговори съобразно съвременните изследвания в различни области на науката. На страниците на това обемно изследване са посочени многобройни примери за масово и по различен начин мотивирано насилие. Насилието по време на война е резултат от сблъсък на специално екипирани, въоръжени и мотивирани човешки формации.

¹³ Ерих Фром, *Анатомия на човешката деструктивност* (Захари Стоянов, 2020).

Според направените изчисления и приведените статистики от геноцидите са загинали много повече хора, отколкото по време на войните. В кръга на тези масови убийства като примери са включени и бомбардировките над немските градове Хамбург и Дрезден и ядрените удари по Хиросима и Нагасаки. Мащабни и безумни издевателства над цивилно население, над невинни хора, които също са обект на изображение в разглежданите тук романи.

В търсене на обяснение за подобно свръхагресивно поведение авторът достига и до психологическите му основи. Те са обсъдени в частта „Вътрешните демони“. Тук са дадени примери за това как и най-големите насилници са склонни да се представят като жертви, най-често на предшестваци обстоятелства. Обсъдена е „баналността на злото“, превеждането му в категории на всекидневна практика, на обичайна работа. Разгледани са нарцистичните разстройства, маниите за всесилие, груповият конформизъм като легитимиращ фактор, национализмите и сексизмите, невробιологичните основи на гнева, сляпата сила на отмъстителността и пр. Една безкрайна поредица от негативни нагласи, мотивации и реакции, които карат хората да „вкоравяват сърцата си“. Слепият гняв и вкоравеното сърце са два образа, които преобладават в огромен брой художествени произведения, посветени на войната.

Пинкър работи с тази обобщена категория в човешкото поведение – „насилието“, не само за да проследи неговата роля в историята, но и да направи изводи за постепенното му затихване. Много фактори са обсъдени и са привлечени сериозни аргументи в посока на основополагащата теза за идващото време на „подобрите ангели“. Според Пинкър светът е натрупал достатъчно негативен опит в жестокостта и насилието, за да съумее да даде най-сетне шансове на разбирателството, съвместния живот и мира. Не по-малко възпиращи обстоятелства според автора са и новите оръжия за масово поразяване, появили се в средата на ХХ век. Страхът от тяхната употреба е ясен и разбираем, доколкото те застрашават самото съществуване на човечеството.